

מעשה מחזנית מושתקת | מיכל שיר-אל

4 בנוב

פורסם ע"י מערכת 'שבת'

בסיפור שפורסם לאחר מותו מביא עגנון את סיפורה של אישה שהפיוטים שחיברה לא התקבלו לבתי הכנסיות. סיפור זה מצטרף לשרשרת יצירות שבהן נתן הסופר מקום לקול הנשי הנעדר

במלאת 40 שנה למות עגנון, תיאר דן לאור במאמר רחב יריעה במוסף "הארץ" את ההרחבה המואצת ב"התקבלות" עגנון בשכבות רחבות של הציבור בישראל מאז מותו. עגנון "נתפש כזיכרון של השבט, כמסכם האולטימטיבי של מאות שנות תרבות יהודית... הוא ממלא תפקיד חיוני מאין דומה לו כחוליית חיבור בין החברה הישראלית בימינו, שכבר הפנימה את תודעת החורבן התרבותי שחוללה השואה, לבין 'הזמן האבוד' של הקיום היהודי שאליו היא מבקשת לחתור". במאמר להלן אציע גורם נוסף המעניק לעגנון מקום של בכורה ברשימת הסופרים והספרים האהובים על הציבור.

חוקר הקבלה ואיש האקדמיה גרשום שלום סיפר בריאיון לדן מירון בשנות השבעים, שבחמישים ושתיים שנות ידידות "לא הצלחתי להוציא מעגנון השקפת עולם". שלום מספר שעגנון סיפר לו סיפורים ומעשיות בכל פעם שביקש את דעת הסופר בעניין כלשהו, כי הסיפור הוא המכשיר שבאמצעותו ביטא עגנון את רעיונותיו, את דעותיו ואת עולמו הרוחני. דומני שיותר ממה שיש להפש אחר העבר המיוצג ביצירתו, יש להטיל את מרכז הכובד בקריאת יצירתו בדעותיו בסוגיות השעה, בדיאלוג האישי בינו לבין המקורות שמהם ינק, ובינו לבין ידידיו שהיו שונים זה מזה בתכלית השינוי, ובהם ברל כצנלסון מתנועת העבודה ור' חיים זוננפלד איש היישוב הישן. בחרתי להדגים את הדבר באמצעות נושא שבזמנו של עגנון עמד בשולי סדר היום, אם בכלל, ובוודאי לא היה סוגיה בחברה היהודית שומרת המצוות.

הגברים במעשה עגנון סירבו לשיר ניגון שיש בו נעימה" נשית. "בית כנסת בירושלים צילום אילוסטרציה: הדס פרוש, פלאש90

בנות קוראות בסיודור

בסיפור "החזנים" בכרך "עיר ומלואה" שיצא לאחר מותו של עגנון מצוי מעשה במרים דבורה, אשת חזן שהוא בן למשפחת חזנים מקדמת דנא, ובת לאב פייטן-חזן. מרים דבורה הצטיינה בנועם קולה, וכאביה חיברה ניגונים חדשים לתפילות ולפיוטים. אלא שפיוטיה לא נתקבלו בבתי הכנסיות והמספר מסביר – "משום שאמרו שניכר בהם קול אישה". הגברים סירבו לשיר ניגון שיש בו נעימה "נשית". אם

הגברים לא קיבלו את ניגוניה, הרי "הנשים בעבודתן, כשהיו יושבות כאחת ומורטות נוצות או תופרות או אורגות וטוות, היו מנעימות להן מלאכתן בניגוניה". ניגונים שהיו מיועדים להישמע בבית הכנסת ברגעי קדושה התנגנו להם במטבחים ובחצרות הבתים.

ועוד מסופר עליה: "אף היא היתה מלמדת את בנותיהן של השכנות לקרות בסידור", ובמקום לשלוח את בניה אל המלמד ללמוד טעמי מקרא, לימדה היא אותם. גם שירים לשעשע בהם את ילדיה היא חיברה, אחד מהם מובא באריכות בידיש ובתרגומו לעברית, ועניינו ילדה המניסה פרש באמצעות "שמע ישראל" וילד העונה כדורבנות לכומר המנסה להסיתו מהדרך.

מרים דבורה נותנת ביטוי לרוחה ונפשה ככל שניתן לה בתוך גבולות המסגרת החברתית, וזו צרה ביותר עבורה: "אמרו, פעמים הרבה כשמצאוה יושבת יחידה היא עצבה...". ולשאלת הסוכבים הייתה "משיבה ואומרת: שיר של פגעים נזכרתי ועגמה עלי נפשי". שירת מרים דבורה במילים ובניגונים נוגעת בצרות שבאו על העם בעבר ובהווה, ברגש הדתי של היחיד וגם בפרקטיקה הכללית של החיים. מן התיאור ניכר שעיקר חייה הם השירים והניגונים ו"שלוש שנים קודם פטירתה נתגברה בה המרה והיתה עצובה רוח... לסוף נעלה את חדרה בפני כל אדם, חוץ מהצדקת רחל לאה שראתה אותה בעין יפה" (עמ' 73).

חלום בליל יום הכיפורים

בעלה של מרים דבורה, ר' אליה, שמוטבע בתוך הסדר הקיים ומשמש כחזן עקב ייחוסו למשפחת הזנים, איננו חבר לנפש דואבת. הוא שולח לקרוא לאביה, שכנראה הבין ללבה וניסה בדברי עידוד לחלצה מן העצבות, אולם ללא הצלחה. אחריו הביאו את ר' מיכל, בעל שם שינסה בכוחות המיוחדים לו לרפא אותה, אולם מרים דבורה יוצאת מן החדר ברגע כניסתו, ובחילופי המילים ביניהם היא נוקבת בו את מילותיה: "אתה יודע מה צפוי לנשמת כל חי ואין אתה יודע מה צפוי לזקנך" (עמ' 74).

ואמנם, זקנו של האיש עולה באש באירוע המתואר בהרחבה בהמשך, כשהוא בביתו. אין ספק שלאורך הסיפור מלווה את מרים דבורה אהדתו של המספר, שחש קרבה גדולה אליה ואל מצבה הנפשי, ולכן הוא מייחס לדיבורה-נבואתה מאמר המיוחס לצדיקים "פעמים פליטת פה עושה מעשה". הוא מתבונן עליה כעל אישה גדולה שבתנאים אחרים הייתה ראויה להיות מנהיגה כשמה, להוביל את העם במילים כדבורה הנביאה שתרמה את השירה הגדולה בספר שופטים, וכמרים אחות משה שיצאה בראש כל הנשים בתופים ובמחולות.

לאחר הפסח מנסה אמה של מרים דבורה להושיעה באמצעות היהודי הטוב מביטשאטש "שהרבה נושעו על ידו על ידי קמעויו". תהום פעורה בין מצוקתה הנפשית של מרים דבורה, על שאינה יכולה לשאת את קולה עם שיריה וניגוניה בבית הכנסת בשבתות ובמועדים במקום הראוי להם, לבין הסביבה המקיפה אותה, גם זו הקרובה ביותר. הפער משתקף מתוך אריכות הדברים המוקדשת לכל אחת מן הדמויות שנקראו לטפל בה, ובמיוחד מתיאור אמונות ההבל שבהן אחזו בני העיריה. כך טוען בעל הקמעו ש"כל מה שבא עליה לא בא אלא מחמת עין הרע שנתנו בה, שבעוונותינו שרבו יש נשים שעניניהן צרות בחברתן ומטילות בהן עין הרע... ואין לך כנגד עין הרע כספיר של דג" (עמ' 78).

שיא ההבל הוא גם שיאה של המצוקה הנפשית שהובילה את האישה אל מותה, כפי שעולה מחלום שחלמה מרים דבורה וסיפרה לחברתה הצדקת. הרבדים הפנימיים של הנפש שלא יכלו למצוא מקום ביטוי בחייה נחשפים במלוא הדרם: "עצבות זו מחמת חלום באה, שנה אחת בליל יום הכיפורים ראתה את עצמה בחלומה כשהיא לבושה קיטל ועטופה בטלית גדולה ועוברת לפני התיבה בבית כנסת מלא מתפללים".

הצעקה שגונזת בתוכה את מצוקת הנפש נשמעה כבר בסיפור הראשון של עגנון בארץ ישראל, "עגונות": "עד מתי תעגנה נפשות ושירת היכלך תהגה נכאים", ומאז היא מתלבשת במלבושים שונים מסיפור לסיפור. מרים דבורה מצטרפת לשלל הנפשות העגונות ביצירת עגנון, והפעם בהשתוקקותה לעמוד לפני התיבה בבית הכנסת ולשאת קולה בתפילה שהיא עצמה חיברה לה מילים וניגונים.

"כשעמדה משנתה היתה שמחה בחלומה". התגלות סתרי לבה אינה מרתיעה את מרים דבורה. אדרבה, בניגוד למציאות היומיומית בשנים האחרונות, לראשונה היא שמחה. "אבל שמחתה לא היתה שלמה, מפני הרהוריה, שהייתה מהרהרת בחלומה, פעמים פותרת לה כך ופעמים כך". בדקות הבאות היא קולטת את הניגוד בין מראות הלילה לבין האפשרויות הקיימות במציאות. מכיוון שאף היא מעוגנת בתוך עולם ההלכה והמסורת, שבו לא יעלה על הדעת לפרוץ מסגרות אלו ולשאוף למשהו מעבר לזאת, "לבסוף פתרה לה, שהודיעו לה בחלום שבגלגול אחר זכר היתה ולא נקבה".

הבחירה בפתרון זה הוא האפשרות היחידה בתוך המסגרת המחשבתית של דורה, אמצע המאה ה-19, להסביר את הצורך החריג לשמש כחזנית בבית הכנסת, דבר שלא נשמע בכל קהילות ישראל שתעשה כן אישה יראת שמים. מן ההסבר הזה קצרה הדרך לסכסוך נפשי עמוק המתנכר לנשיות וכרוך ברגשי אשם ואימוץ עוונות וחטאים: "התחילה מסתכלת בעצמה ועיינה במעשיה שעשתה מיום שעמדה על דעתה והיתה מהרהרת ושואלת מה פגם פגמה ובאיזה עוון חזרה ונתגלגלה לעולם השפל בדמות נקבה. עגמה עליה נפשה והיתה מתעגמת והולכת עד שהגיעה לשערי מוות".

ההסבר למוות מושם בפיה באופן גלוי: "בשעת מיתתה אמרה, עד עכשיו דרתי בעולם שאינו שלי, עכשיו הולכת אני לעולם שלי". לדידה של מרים דבורה, מימוש כוחות היצירה המפעמים בתוכה והבאתם לידי ביטוי במקום ובזמן הראוי להם עושים את העולם הזה בית לאדם. ובאין יכולת, הרי היא זרה בתוכו.

עגנון מעמיק את הזרות שבין גיבורת הסיפור לסביבתה באנקדוטה נוספת: "כשמתה מצאו עליה בגד של ציצית. אומרים שהיתה מניחה תפילין ולא מיחה בה בעלה". מחד הוא מציין שבינה לבין עצמה לבשה ציצית כמנהג הבנים, ומצד הנוכחים סביב מיטתה עשוי הדבר לחזק את הדעה שלפניהם אישה שאיבדה את שפיות דעתה. מאידך, הרדיקליות שבהנחת תפילין מנוטרלת על ידי נוכחות בעלה שאינו מוכיח ואינו מרתיע.

דרתי בעולם שאינו שלי

סצנה זו מבוססת על אנקדוטה המצויה במסכת עירובין, שם נמצא סיפור דומה במיכל בת שאול שהייתה מניחה תפילין וחכמים לא מיחו בידיה. כמובן שלמאמר זה אין כל יסוד בסיפור המקראי, אלא שבאמצעות הקול היחידאי חכמים מנכיחים אפשרות חריגה ביותר של אישה המשתוקקת לקיים מצווה שממנה היא פטורה, משום השתוקקות להתעלות רוחנית ולקרבת א-לוהים. כמו חכמים שהקדימו את דורם, כך עגנון מבטא את ההכרה בצורך של אישה בת זמננו לעשות כן.

הגילויים המאוחרים על מרים דבורה, כמו שהם מעמיקים את הזרות בינה לבין זמנה כך הם נותנים ביטוי לאופן שבו ראה המספר את המעשה שהתגלגל אליו. אישה בודדה בעולם, הכלואה במיניותה המונעת ממנה לעשות את שאהבה נפשה, מה שעשו אביה ובעלה. המעשה במרים דבורה מאיר את דרכו של עגנון בבחירת סיפורים מן העבר הרחוק. הסופר, שהרבה לחקור ולדרוש אחר תולדות העיר, אנשיה ורבניה, בוחר בקפדנות דמויות שסיפורן מבטא נתחים בנפשו או שבאמצעותן הוא מבטא את דעתו על החיים היהודיים.

בנקודה זו יש לשים לב לאפיון של הדמות באמצעות שמה. בשונה ממרים ודבורה המקראיות שהיו מנהיגות אולם נטולות אפיוני אמהות, מרים דבורה היא אם בישראל לשישה פעוטים שהותירה אחריה, וגם אישה המעורבת עם הציבור טרם הסתגרה בחדרה, חביבה על הנשים ועל בנותיהן. עגנון מתאר כאן אישה שלא בטלה מתפקידיה המסורתיים. אבל גם כך לא מצאה מנוחה לנפשה המשתוקקת וכוספת עד מוות לחיי רוח בני יישום. מרכיב זה גנוז גם בשם ידידתה רחל לאה, זו שעגנון מקדיש לה סיפור אחר בספר. לאה המקראית אינה חדלה מתקוות "עתה ילווה אלי אישי", ורחל מייחלת לבן. הידידה מזהה את הכיסופים וההשתוקקות המצויים בחברתה, ובאזלת ידה לסייע לה.

עיגון לחיי החומר

נראה שלא נטעה יתר על המידה אם נאמר שהדוגמה שעמדה לפני עגנון ושעליה ייסד מעשה זה הוא סיפור חייה של המשוררת העבריינה הראשונה, רחל מורפורגו, בת המאה ה-19 מן העיר טריאסט שבה שהה עגנון קצרות בדרכו לארץ ישראל בשנת 1908. המשוררת נתנה בכתבתה ביטוי לקשיים שבהם מצויה האישה היהודייה היוצרת כגבר, וכמותו מבקשת להתמסר לחיי רוח מלאים, אבל דעת החברה מעגנת אותה אל חיי החומר. וכך היא כותבת בשנת 1847:

אֶפְנֶה צָפוֹן דְרוֹם קִדְמָה וְנִמְהָ / דַּעַת נְשִׁים קְלָה, לְיֵאֵת הוֹרְמָה...

הַגָּה הַעֵד יַעֲיֵד תּוֹשֵׁב וְהַלֵּךְ / אֵין תְּכַמֶּה לְאִשָּׁה כִּי אִם בְּפִלְךְ.

עגנון בחר שלא לפרסם סיפור זה בחייו, אולי משום שיש בו רעיון מהפכני בעל ניחוח רפורמי, ונראה שזה הדבר האחרון שבו חפץ עגנון, האישי שביקר בבתי כנסת קטנים וגדולים, שוטט בין קולות ומנהגים של העדות השונות ולא פסק לבקר את החזנים, "שבדורות האחרונים נתמעטו שלוחי הציבור שיודעים להתפלל, ונתרבו החזנים שמכבדים את גרונם בניגונים ומשעממים את הלב" ("עם כניסת היום").

אם שנות החמישים לא היו קרקע ראויה להעלאת הסיפור, עתה זה הזמן לזכור את הקול הנעדר שעגנון נתן לו מקום ביצירתו. מעשה החזנית מצטרף ליצירות עגנון מראשית דרכו, שבהן מצוי במרכז מוטיב הנפש העגונה שאינה מגיעה לכלל מימוש. בסיפור זה עגנון מציב אתגר ליהדות ועושי דברה, כי בשונה מסיפורים אחרים, כעגונות, כאן ניתן לתקן את המעוות. הדברים אינם בידי שמים אלא בידי אדם.

ד"ר מיכל שיר-אל היא יוזמת עוגן – קתדרה ללימודי עגנון ומרצה בבית עגנון

פורסם במוסף 'שבת' (<https://musaf-shabbat.com>) מקור ראשון ג' מרחשוון תשע"ו, 4.11.2016

פורסמה ב-4 בנובמבר 2016, ב-גיליון נח תשע"ז - 1004 ותויגה ב-ש"י עגנון. סמן בסימניה את קישור ישיר. השארת תגובה.